

Identifying the Motivating Components of the *Khamsa 'Ashar* Supplication on Students' Intimate Relationship with Allah

■ Mohammad-Taqi Mobasheri¹ ■ Mahmood Safari² ■ Maryam Malefi Farmad³

- **Objective:** The purpose of this study was to identify the motivating components of *Khamsa 'Ashar* supplication on students' intimate relationship with Allah.
- **Method:** The statistical population of the study consisted of female high school students in the Tabadakan region of Mashhad in the academic year 2019-2020, and consisted of about 6150 students, and 360 students were selected as a sample through simple random sampling according to Morgan's table. This research method was a mixed one in terms of implementation (qualitative-quantitative). In order to analyze data in the qualitative section, the text of the *Khamsa 'Ashar* supplication was studied using NVivo10 quality software, and then the components affecting human's intimate relation with Allah were identified through open and central coding. Also, based on the extracted components, a 32-item researcher-made questionnaire with a 5-point Likert scale was developed. The face and content validity of the questionnaire was confirmed by expert professors. The reliability of the questionnaire was calculated to be 0.935 Cronbach's alpha. In the quantitative part, for data analysis, descriptive and inferential statistics including Cronbach's alpha, extracted mean-variance, the mean root of extracted variance, Kolmogorov-Smirnov, exploratory factor analysis, confirmatory factor analysis, SP1, and single sample t-test through the NVivo10, SPSS24, and Smart-PLS software were used.
- **Finding:** The results showed that the four components of 'one's own right', 'Allah's right', 'people's right', and 'Infallibles' right' extracted from the *Khamsa 'Ashar* supplication have a positive effect on the intimate relationship of female students with Allah.
- **Conclusion:** Thus, inclusion of the supplication in the textbooks can be effective in the students' intimate relation with Allah.

Keywords: relationship with Allah, Allah's right, infallibles' right, people's right, *Khamsa 'Ashar*, students.

Citation: Mohammad-Taqi Mobasheri., & Mahmood Safar., & Maryam Malefi Farmad. (2021). Identifying the Motivating Components of the *Khamsa 'Ashar* Supplication on Students' Intimate Relationship with Allah. *Applied Issues in Islamic Education*, 5(4): 109-126.

Received: 2021/01/03

Accepted: 2021/02/17

1. **Corresponding Author:** An Assistant Professor, the Department of Theology and Islamic Studies, Farhangian University, Tehran, Iran.
E-mail: Mt_mobasheri@yahoo.com. 0000-0001-9580-6637
2. An Assistant Professor, the Department of Educational Sciences, Farhangian University, Lamerd, Iran.
E-mail: Drsafari2016@gmail.com. 0000-0002-9119-7732
3. MA in the Quranic and Hadith Sciences, Farhangian University, Tehran, Iran.
E-mail: Maleki.forat313@gmail.com. 0000-0003-2574-2265

شناسایی مؤلفه‌های انگیزه‌بخش مناجات‌خمس‌عشر بر انس دانش‌آموزان با خدا

مریم ملکی فارمد^{***}

محمود صفری^{**}

محمد تقی مبشری[°]

چکیده

هدف: هدف از این تحقیق شناسایی مؤلفه‌های انگیزه‌بخش مناجات‌خمس‌عشر بر انس دانش‌آموزان با خدا بود. جامعه آماری پژوهش دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه تبادکان مشهد در سال تحصیلی ۱۳۹۸-۱۳۹۹ به تعداد حدود ۶۱۵۰ دانش‌آموز بود که بر اساس جدول مورگان ۳۶۰ دانش‌آموز به‌عنوان نمونه از طریق نمونه‌گیری تصادفی ساده انتخاب شدند.

روش: این تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نظر اجرا آمیخته (کیفی-کمی) بود. به‌نظر گردآوری داده‌ها در بخش کیفی، متن مناجات‌خمس‌عشر با بهره‌گیری از نرم‌افزار کیفی NVivo10 مورد مطالعه قرار گرفت و سپس از طریق کدگذاری باز و محوری، مؤلفه‌های مؤثر بر انس با خدا شناسایی گردید. همچنین، براساس مؤلفه‌های استخراج شده پرسش‌نامه محقق‌ساخته ۳۲ گویه‌ای با طیف ۵ ارزشی لیکرتی (خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد) تدوین گردید. روایی صوری و محتوایی پرسش‌نامه توسط اساتید صاحب‌نظر تأیید شد. پایایی پرسش‌نامه ۰/۹۳۵ آلفای کرونباخ محاسبه گردید. در بخش کمی، برای تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از مجموعه آمار توصیفی و استنباطی شامل آلفای کرونباخ، میانگین واریانس استخراج‌شده، جذر میانگین واریانس استخراج‌شده، کولموگروف-اسمیرنف، تحلیل

□ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۹

□ تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱۴

* نویسنده مسئول: استادیار گروه هیات و معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

Email: Mt_mobasheri@yahoo.com 0000-0001-9580-6637

** استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان، لامرد، ایران.

Email: Drsafari2016@gmail.com 0000-0002-9119-7732

*** کارشناس ارشد، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

Email: Maleki.forat313@gmail.com 0000-0003-2574-2265

عاملی اکتشافی، تحلیل عاملی تأییدی، آزمون t تک نمونه‌ای از طریق نرم‌افزارهای SPSS24، Smart-PLS، NVivo10 استفاده شد. نتایج تحقیق نشان داد که مؤلفه‌های مستخرج از مناجات ختمه عشر (حق‌الله، حق‌المعصوم، حق‌الناس و حق‌النفس) تأثیر به‌سزایی در انس دانش‌آموزان دختر با خدا دارد.

واژه‌گان کلیدی: مناجات ختمه عشر؛ حق‌الله؛ حق‌المعصوم؛ حق‌الناس؛ حق‌النفس

مقدمه

«دعا» دارای مفهوم عام و معنایی گسترده است و شامل خواستن با هر زبان و کیفیتی است که توجه به دو نکته در آن ضروری به نظر می‌رسد:

الف) وادی دعا و مناجات، وادی القای معارف گوناگون دین است. ساحت ادعیه تنها این نیست که انسان در دعا یا مناجات با خدا حالت عاطفی پیدا کرده، دلش بسوزد و اشکش جاری گردد و از عمق حقایق توحیدی و معرفتی آن غافل باشد. تحصیل و حفظ حالات عاطفی به‌ویژه در مقام خواندن دعا و مناجات لازم است، اما هرگز نباید به این بعد بسنده شود، بلکه بسیار ضروری است که به بعد علمی بیان معارف دینی ادعیه نیز با دقت توجه شود.

ب) باید راهکارهای عملی و تربیتی موجود در ادعیه استنباط و تحلیل و آن‌گاه در سیر عملی و اخلاقی اجرا شود. به‌عنوان نمونه، اگر واقعیتی درباره اثر گناه، ضمن دعا و مناجات بیان می‌شود، راهکار پرهیز و شست‌وشوی آلودگی گناه نیز از دعا یا مناجات استفاده شده، در عمل به کار گرفته شود (تحریری، ۱۳۹۸).

از روایات استفاده می‌شود که اساسی‌ترین عامل حرمان از مناجات و رازگویی با خدا و عدم درک لذت گفت‌وگوی با خدا، تعلق و وابستگی به دنیا و لذت‌های آن است. وقتی انسان حاضر می‌شود از لذتی دست بکشد که به لذتی فراتر از آن دست یابد، اگر لذت انس با خدا را بچشد، حاضر نمی‌شود از این لذت بی‌مانند دست بکشد. در نتیجه، لذت‌های پوچ و بی‌مقدار دنیا را وامی‌نهد. در حقیقت، محبت به خدا و انس با او مانع دل‌بستگی او به مظاهر دنیا می‌شود (مصباح، ۱۳۹۱).

لذا انسان، مستعداً ائصاف به همه کمالات است. اما وصول به آن‌ها، در گرو تربیت

صحیح می‌باشد و برای رسیدن به قرب‌الی‌الله، باید بهترین شیوه‌ها را انتخاب نمود. به یقین، برترین روش‌ها که مبتنی بر شناخت حقیقت انسان و همه ابعاد وجودی اوست، تنها در کلام و سیره انسان‌های کامل در هر عصر و زمان جست‌وجو می‌شود که کسی جز معصومان (علیهم‌السلام) نیستند (اسماعیلی ایولی، ۱۳۸۸).

بنابراین، رسیدن به قرب الهی و انس با خدا مستلزم مناجات با اوست. مناجات زمزمه‌ایست بین عاشق و معشوق؛ سّری که زین‌العابدین (علیه‌السلام) از عمق وجود با پروردگار متعال مطرح می‌کند. مناجات‌های زینت عبادت‌کنندگان، سید سجده‌کنندگان، فانی جان سوخته و امام دل‌باخته، حضرت علی‌بن‌الحسین (علیه‌السلام) با عنوان مناجات خمسه‌عشر، خدای خویش را عارفانه می‌خواند و به مؤمنین آموزش می‌دهد که چگونه با ربّ عالمیان، سخن کنند.

مناجات «خمسه‌عشر» مجموعه‌ای از پانزده مناجات بسیار زیبا، غنی و سراسر معنویت است که بخشی از دریای بیکران ادعیه به جا مانده از حضرت امام سجاد (علیه‌السلام) می‌باشد. این دعاها نشان‌دهنده روش آن حضرت در شرایط خاص سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن دوران است که با کیاست خاص و با زبان دعا و نیایش، ادامه مسیر هدایت و امامت را برای مؤمنین، تبیین و روشن فرمودند.

مجلسی (۱۴۰۶ق) به سالکان‌الی‌الله توصیه می‌نماید که بر خواندن مناجات خمسه‌عشر مداومت داشته باشند. تهرانی (۱۴۰۳ق) در شرح حال مرحوم سید علی طباطبایی آورده است که ایشان فرموده: من چندین سال است که بر قرائت این مناجات مداومت دارم و بر اثر قرائت این مناجات‌ها، خداوند بر قلب من انوار حکمت، معرفت و محبت را تابانده است به‌صورتی که قابل شمارش نیست و من این مناجات‌ها را در استجابت دعا تجربه نموده‌ام. ایشان در ادامه به سالکان و عبادت‌کنندگان توصیه نموده‌اند که بر قرائت این مناجات مداومت داشته باشند.

مصباح‌یزدی (۱۳۹۱) معتقد است انسان با مطالعه این مناجات، از فقر ذاتی و شدت نیاز خود به خدا آگاه می‌شود، نیازهایی که کمتر بدان‌ها توجه می‌شود. ایشان می‌گوید: نیازهای اصیل و اساسی انسان، نیازهای متعالی معنوی و انسانی است که اساساً آفرینش او به هدف دست‌یابی به آنها انجام پذیرفته است و نیازهای مادی و حیوانی در قبال این نیازهای متعالی چیزی به‌شمار نمی‌آیند.

برای خواندن مناجات خمس عشر نظمی تعریف شده است. جوادی آملی (۱۳۸۶) معتقد است نظم تدوینی مناجات خمس عشر قابل تأمل است و عالمان اخلاق باید نظم این مناجات‌ها را سامان دهند. وی معتقد است: چنانکه نظم تدوینی برخی ادعیه نیز قابل تأمل است مثلاً اولین مناجات از «مناجات خمس عشره» که از امام سجاد(ع) نقل شده در ترتیب کنونی آن «مناجات تائبان» و آخرین آن «مناجات زاهدان» است. در حالی که اگر این پانزده مناجات، پانزده مرحله منزلت باشد، مناجات زاهدان، در ردیف مناجات‌های اولیه است، نه آخرین مناجات. یعنی انسان، نخست توبه می‌کند و زهد می‌ورزد و از رذایل می‌رهد و سپس به فضایل بار می‌یابد که عالی‌ترین فضیلت، به لقاءالله و بالاتر از آن «حب‌الله» است.

فهرست این مناجات عبارتند از: مناجات تائبین (مناجات توبه کنندگان)، مناجات شاکین (شکوه‌کنندگان)، خائفین، راجین (امیدواران)، راغبین (مشتاقان)، شاکرین (سپاسگزاران)، مطیعین (فرمانبرداران)، مریدین (اهل ارادت)، محبتین (دوستان)، متوسلین (توسل جویان)، مفتقرین (نیازمندان)، عارفین (عارفان)، ذاکرین (یادکنندگان حق)، معتصمین و مناجات زاهدین (پارسایان) است. اگر چه مناجات خمس عشره به لحاظ سندی خصوصاً در میان متقدمین بسیار کم روایت گردیده است، اما مضامین و محتوای بلند این مناجات آن قدر شیوا و بلیغ و زیبا مطرح گردیده که خود نشان‌دهنده این است که این جملات عارفانه جز از ائمه اهل بیت بر نمی‌آید.

حضرت در «مناجات‌التائبین» به آثار سوء گناهان پرداخته و راه جبران و برون رفت از نتایج گناه را توبه معرفی می‌فرماید. در «مناجات‌الشاکین» خطر نفس اماره را تذکر داده و اینکه تنها خدا بازدارنده از معاصی است. در «مناجات‌الخائفین»، نحوه امیدواری را برای انسان رونمایی می‌فرماید و در «مناجات‌الراجین» نتیجه اخلاص حقیقی را اطمینان قلب و آرامش دانسته و در «مناجات‌الراغبین»، جبرانِ قَلتِ زاد و توشه را با حسن ظن و توکل بر خدا معرفی می‌نماید. ایشان در «مناجات‌الشاکرین» نعمت‌های الهی را یادآوری و فضل و رحمت حق را غیرقابل شمارش می‌دانند. در «مناجات‌المطیعین» لذت حقیقی را در مناجات با معبود و تقرب‌الی‌الله معرفی می‌فرماید. سیدالسادین در «مناجات‌المریدین» راه آنان که بی‌راه‌نمایی حق می‌روند را تنگ و باریک دانسته و در «مناجات‌المحبین» شرط رسیدن به خدا را، بریدن از غیر او معرفی می‌نماید. در

«مناجات‌المتوسلین» شفاعت نبی اکرم (صلوات‌الله‌علیه) را جلوه رحمت و رأفت الهی دانسته که بدون آن سیر و صعود ممکن نیست. امام در «مناجات‌المفتقرین» عزت حقیقی را در پذیرش عزت و سلطنت خداوند دانسته و در «مناجات‌العارفین» معرفت حقیقی به خدا را موجب شرح صدر معرفی می‌نماید. حضرت در «مناجات‌الذاکرین» متذکر می‌شوند که توجه انسان نسبت به خدا، به اندازه سعه وجودی اوست، نه میزان شأن خدا. در «مناجات‌المعتصمین» به ما می‌آموزاند که تنها فقری که پستی و ذلت نمی‌آورد، فقر نسبت به خداست و در نهایت زینت عابدان در «مناجات‌الزاهدین» به ما می‌نمایاند که دنیا، گردابی مخوف است که با مکر و فریب، غافلان را در خود فرو می‌برد. زینتش بی‌نکبت و نوشش بی‌نیش نیست، پس افراد صالح کسانی هستند که خدای مهربان حب دنیا را از دلشان خارج کرده است (غروی، ۱۳۷۲).

بنابراین، دغدغه محققان از جایی شروع شد که متوجه کم‌رنگ شدن انس دانش‌آموزان با خدا و اهمیت مناجات با خدا شدند. لذا مناجات خمسه‌عشر را مورد توجه قرار دادند تا زمینه انس شاگردان با خدا را ارتقاء دهند. از طرفی، برای این که انسان بتواند با خدای خویش به درستی انس بگیرد، نیازمند انگیزه است.

از آنجا که آینده ایران اسلامی متعلق به دانش‌آموزان امروز است و رشد و تعالی دانش‌آموزان در گرو شناخت صحیح و دقیق نیازهای آنان است، تا با پرورش استعدادهای به ودیعه گذاشته شده، زمینه تعالی آنان و همچنین تعالی ایران عزیز فراهم شود، ضروری است به این بُعد از ابعاد تربیتی توجه ویژه گردد. علی‌رغم وجود کتاب‌های هدیه‌های آسمان و دین و زندگی در دوره‌های مختلف تحصیلی، اهمیت انس و مناجات با خدا برجسته نشده و حتی انس با خدا در بین دانش‌آموزان کمی کم‌رنگ شده است؛ لذا در این پژوهش مناجات خمسه‌عشر مورد توجه قرار گرفت تا با نشان دادن دیدگاه دانش‌آموزان جامعه آماری، متولیان امر تدوین کتب درسی را به این مهم توجه دهد تا از این طریق، زمینه انس دانش‌آموزان با خدا را ارتقاء دهد.

محمدی‌پویا (۱۳۹۸) در تحقیقی با هدف «تبیین سیره تربیتی امام سجاد (علیه‌السلام) در صحیفه سجاده با تأکید بر سند تحوّل بنیادین آموزش و پرورش» دریافت که امام سجاد (علیه‌السلام) به تمام ساحت‌های تربیت آدمی (اعتقادی، عبادی و اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، زیستی و بدنی، اقتصادی، حرفه‌ای، زیبایی‌شناختی، هنری،

علمی و فناورانه) توجه داشته‌اند و از همین‌رو می‌توان سیره تربیتی ایشان را به‌عنوان اسوه‌ای حسنه، نه‌تنها در نظام تعلیم و تربیت رسمی کشور بلکه در هویت‌بخشی به سبک زندگی افراد جامعه، به‌شمار آورد.

خسروی (۱۳۹۶) در پژوهشی با هدف «تبیین شاخصه‌های بنده آرمانی در مناجات خمسه‌عشر و مقایسه آن با قرآن کریم»، ویژگی‌هایی را که یک بنده باید به آن مزین باشد استخراج نموده و آن را با آنچه در قرآن کریم تحت عنوان صفات «متقین»، «عبادالرحمان» و «صالحان» آمده است تطبیق داده تا علاوه بر اثبات الهی بودن کلام امام، به‌عنوان راهکار عملی تقرب به معبود برای جویندگان راهش مورد استفاده واقع گردد.

سازجینی و فرجی (۱۳۹۵) در پژوهشی با هدف «بررسی ادعیه قرآنی در مناجات خمسه‌عشر» دریافتند که سیره و گفتار معصومین (علیهم‌السلام) مُلهَم از قرآن کریم است و به نمونه‌هایی از تجلی ادعیه قرآنی و هماهنگی مفاهیم مناجات خمسه‌عشر با آیات قرآن همچون وفا با نیکان، سربلندی و آبرومندی در قیامت، طلب توبه و آمرزش، طلب رحمت الهی، پیروزی بر کافران، تسبیح و تحمید خداوند، درخواست دور ماندن از عذاب الهی و متنعم بودن در بهشت دست یافتند.

ایران‌منش و رستمی‌نسب (۱۳۹۵) در تحقیقی با هدف «تبیین روش‌های تربیت عقلانی در صحیفه سجادیه» دریافتند، تعلیم و تربیت با رشد و کمال انسان و زندگی شایسته او سر و کار دارد. از آنجا که انسان موجودی است پیچیده، تعلیم و تربیت او نیز پیچیده و مستلزم تمهید مقدمات فراوان و بهره‌گیری از روش‌های تربیتی مؤثر است. بدین‌روی برای ساماندهی به تعلیم و تربیت، باید از منابع غنی و با ارزشی همچون قرآن کریم و اولیای دین و معصومان (علیهم‌السلام) استفاده کرد. همچنین نتایج پژوهش آن‌ها بیانگر این است که سخنان حضرت زین‌العابدین جایگاه فوق‌العاده‌ای برای انسان قائل است و به همین دلیل برنامه‌ها و روش‌های تربیتی مطمئنی برای تربیت و سعادت و رستگاری بشر همچون روش‌های تربیت عقلانی از جمله تزکیه، تعلیم، حکمت، مشاهده، عبرت‌آموزی، تجربه‌اندوزی، پرسش و پاسخ و مانند معرفی می‌کند.

پناهی (۱۳۹۳) در پژوهشی با هدف «بررسی ویژگی‌های قلب در مناجات خمسه‌عشر»

دریافت خوف و رجا، قبض و بسط، ایمان و اطمینان، ذکر و الهام، ویژگی‌های مثبت قلب بوده و موت، قساوت، رین، طبع، ختم و حجاب، ویژگی‌های منفی قلب هستند. بدخشان (۱۳۹۱) در مطالعه‌ای با هدف «تبیین توبه از نگاه عقل و نقل با مروری بر صحیفه سجادیه» دریافتند هر انسانی با قرار گرفتن در هر مرتبه‌ای از کمال، برکنار از مرتبه‌ای از گناه به معنای عام آن نخواهد بود. به همین دلیل، توبه در قرآن وظیفه‌ای همگانی معرفی شده است. از منظر دینی هر چند شایسته است انسان در حد توان خود از ارتکاب به گناه بپرهیزد، ولی چنانچه مرتکب گناهی شد، راه برون‌رفت از آن، توبه و استغفار است. اسماعیلی ایولی (۱۳۸۸) در پژوهشی با هدف «بررسی روش‌های تربیتی در سیره امام سجاد (علیه‌السلام)» دریافت رسیدن انسان به همه کمالات در گرو تربیت صحیح می‌باشد و برای رسیدن به هدف والای قرب الهی باید بهترین شیوه‌ها را انتخاب نمود که مبتنی بر شناخت حقیقت انسان و همه ابعاد وجودی او باشد. بنابراین، چنین روش‌هایی تنها در کلام و راه انسان‌های کامل در هر عصر و زمان جستجو می‌شود و چنین انسان‌هایی برای همه عصرها و زمان‌ها جز معصومان (علیهم‌السلام) کسی نیست. فلاح‌پور (۱۳۸۵) در تحقیقی با هدف «تبیین روش‌های تربیتی امام سجاد (علیه‌السلام)»، دریافت هدف از تربیت؛ عبادت حق و در نتیجه شناخت خداوند است. تربیت خلق، فلسفه بعثت رسولان و مهم‌ترین وظیفه اولیای الهی است. همچنین به این نتیجه رسیدند که اهداف تربیتی دوران رهبری امام سجاد (علیه‌السلام) از قبیل هدایت به حق و تمیز از باطل، اصلاح جامعه اسلامی و رسیدن به حیات طیبه، از طریق روش‌های تربیتی مبتنی بر عقل و وحی از جمله حفظ و تقویت عزت و کرامت افراد، تغافل، عفو و محبت محقق می‌شود. گودرزی، دیالمه واحمدی زمانی (۱۳۹۸) یادآور شدند که رساله سجادیه علاوه بر برقراری انس با خدا در مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در فرایند آموزشی بسیار مؤثر و تأثیرگذار است. غلامی و مشهدی‌زاده (۱۳۹۹) یاد آور شدند که رساله امام سجاد به دلیل تأثیرات زیادی بر آگاهی‌های دانش‌آموزان از حقوق شهروندی دارد به‌طور غیرمستقیم بر انس و گرایش به معنویت و ذات احدیت تأثیر دارد. نتایج مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که در این زمینه پژوهش‌های مستقیم و هدفمندی پیرامون مؤلفه‌های انگیزه‌بخش انس با خدا به‌ویژه در مناجات خمسه‌عشر صورت نگرفته است. لذا بر کردن خلاء مطالعاتی ضرورتی انکارناپذیر است.

روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نظر اجرا آمیخته (کیفی- کمی) بود. جامعه آماری پژوهش در بخش کیفی شامل متن مناجات خمسه عشر و در بخش کمی شامل دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه منطقه تبادکان مشهد در سال تحصیلی (۱۳۹۸-۱۳۹۹) به تعداد ۶۱۵۰ دانش‌آموز بود که بر اساس جدول مورگان ۳۶۰ دانش‌آموز به عنوان نمونه از طریق نمونه‌گیری تصادفی ساده انتخاب شدند. به نظر گردآوری داده‌ها در بخش کیفی، متن مناجات خمسه عشر با بهره‌گیری از نرم‌افزار کیفی NVivo10 مورد مطالعه قرار گرفت و از طریق کدگذاری باز و محوری مؤلفه‌های مؤثر بر انس با خدا شناسایی گردید. سپس، براساس مؤلفه‌های استخراج شده پرسش‌نامه محقق ساخته ۳۲ گویه‌ای با طیف ۵ ارزشی لیکرتی (خیلی کم ۱، کم ۲، متوسط ۳، زیاد ۴ و خیلی زیاد ۵) به ترتیب رعایت حق‌النفس، شامل ۸ گویه از گویه شماره ۱ تا ۸؛ رعایت حق‌الله، شامل ۸ گویه از گویه شماره ۹ تا ۱۶؛ رعایت حق‌الناس، شامل ۸ گویه از گویه شماره ۱۷ تا ۲۴ و رعایت حق‌المعصوم، شامل ۸ گویه از گویه شماره ۲۵ تا ۳۲، تدوین گردید. روایی صوری و محتوایی پرسش‌نامه توسط اساتید صاحب‌نظر تأیید شد. پایایی پرسش‌نامه ۰/۹۳۵/ آلفای کرونباخ محاسبه گردید. در بخش کمی، برای تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از مجموعه آمار توصیفی و استنباطی شامل آلفای کرونباخ، میانگین واریانس استخراج شده، جذر میانگین واریانس استخراج شده، کولموگروف-اسمیرنف، تحلیل عاملی اکتشافی، تحلیل عاملی تأییدی، آزمون t تک نمونه‌ای از طریق نرم‌افزارهای SPSS24، NVivo10، Smart-PLS استفاده شد.

یافته‌ها

سؤال اول: مؤلفه‌های انگیزه بخش دعای خمسه عشر در انس دانش‌آموزان با خدا

کدامند؟

برای پاسخ به این سؤال ابتدا مبانی نظری و پیشینه تحقیق مورد مطالعه قرار گرفت، سپس از کدگذاری باز و محوری استفاده گردید. سپس جملات و عبارات به صورت باز کدگذاری گردیدند که در مرحله اول ۲۹۱ کد مشخص گردید. پس از این که اولین کدگذاری باز صورت گرفت، کدهای مشخص شده مجدداً مورد بازبینی دقیق تری قرار

گرفتند که این تعداد کد در مرحله دوم پس از تلخیص و حذف کدهای تکراری و غیرمرتبط، به ۱۴۲ کد کاهش یافت. در مرحله سوم پس از مشاوره و بهره‌گیری از نظرات صاحب‌نظران پژوهشی تعداد کدهای باز و گزاره‌ها به دلیل داشتن همپوشانی با مقوله‌های مشابه، در سایر مقوله‌ها ادغام گردیدند که در آخرین مرحله پس از انجام مقایسه‌های نهایی، کدگذاری باز با ۵۰ کد به پایان برسد.

سپس در کدگذاری سلسله‌مراتبی (محوری) ۵۰ کد اولیه مورد بررسی دقیق‌تری قرار گرفت و با در نظر گرفتن ابعاد و ویژگی‌های کدهای اولیه، هرچند تا کد اولیه را ذیل یک کد یا مقوله کلی و انتزاعی‌تر قرار داده شد، به‌طوری‌که یک مقوله کلی و انتزاعی در رأس تعدادی مقوله باز (اولیه) قرار داده شد. در نهایت، ۴ مقوله اصلی (رعایت حق‌النفس، رعایت حق‌الله، رعایت حق‌الناس و رعایت حق‌المعصوم) مطابق جدول شماره ۱، مشخص گردید.

جدول ۱. نمونه کدگذاری‌های باز و محوری

ردیف	نمونه کدگذاری باز	کدهای محوری
۱	پرهیزگاری و تقوا به عشق معبود یکتا، توکل به خدا، دوستی و رفت و آمد با انسان‌های سالم و مؤمن، دوری و اجتناب از آرزوهای دور و دراز، دل بریدن از تعلقات دنیای فریبنده، صبر و شکیبایی در برابر سختی‌ها، مشکلات و مصیبت‌ها، استفاده درست و به‌موقع از فرصت‌ها و...	رعایت حق‌النفس
۲	قدردانی از خدای مهربان به پاس همه نعمت‌های زیبایش، بهره‌گیری صحیح از نعمت‌های خداوند در تمام امور زندگی، ایمان و یقین به قدرت‌های بی‌انتهای خداوند بزرگ، عمل به همه تکالیف الهی یا واجبات، اندیشه و تأمل نسبت به همه نعمت‌های زیبای الهی و...	رعایت حق‌الله
۳	رعایت حریم خصوصی همه افراد، گشاده‌رویی و برخورد مناسب و نیکو با دیگران، قدردانی از لطف، محبت و مهربانی دیگران، پرهیز از سوءظن و بدگمانی نسبت به دیگران، احترام به بزرگ‌ترها، دوری از کینه، نفاق و دشمنی نسبت به دیگران، وفای به عهد و امانتداری و...	رعایت حق‌الناس
۴	اطاعت از معصومین در امور زندگی، توجه و توسل به امامان معصوم (ع) در تحقق حاجات، شناخت ائمه اطهار به‌ویژه امام زمان، اعتقاد راسخ به امامت، توجه به دعاها و زیارت امامان معصوم، درخواست شفاعت از اهل بیت (ع) و...	رعایت حق‌المعصوم

پس از مشخص شدن مؤلفه‌ها و طراحی پرسش‌نامه هر یک از گویه‌ها مورد تحلیل قرار گرفتند که همه آن‌ها بالاتر از مقدار ۰/۴ قرار داشتند که تأییدی بر مناسب بودن داده‌ها و تحلیل عاملی بود. در نهایت، تحلیل عامل اکتشافی (روش تحلیل مؤلفه اصلی) از طریق نرم‌افزار SPSS استفاده شد که نتایج آن در جدول شماره ۲، قابل مشاهده است.

جدول ۲. خلاصه نتایج روایی و اگرا برای مؤلفه‌ها

مؤلفه‌ها	رعایت حق النفس	رعایت حق الله	رعایت حق الناس	رعایت حق المعصوم
رعایت حق النفس	۰/۸۰۴			
رعایت حق الله	۰/۵۱۲	۰/۸۱۴		
رعایت حق الناس	۰/۵۱۱	۰/۳۶۴	۰/۸۲۹	
رعایت حق المعصوم	۰/۵۳۴	۰/۴۱۹	۰/۴۰۰	۰/۸۲۲

همان‌طور که در ماتریس به‌دست آمده در جدول شماره ۲، مشاهده می‌شود، مقدار جذر هر یک از عوامل از ضرایب همبستگی آن با عوامل دیگر بیشتر شده است که این امر حاکی از قبول بودن روایی و اگرای عوامل چهارگانه می‌باشد.

جدول ۳. شاخص‌های نیکویی برازش مدل

نام شاخص	برآوردها	حد مجاز	نتیجه
مجذور کای	=۷۹.۱۵۵		غیرقابل قبول
	P = ۰۰۰.۰	P > ۰/۰۵	
مجذور کای بر درجه آزادی	۸۸/۱	کمتر از ۵	قابل قبول
ریشه میانگین مربعات خطای برآورد RMSEA	۰/۰۶۶	کمتر از ۰/۰۸	غیرقابل قبول
نیکویی برازش GFI	۰/۹۱	بالاتر از ۰/۹	قابل قبول
بrazندگی نرم شده NFI	۰/۹۶	بالاتر از ۰/۹	قابل قبول
بrazندگی نرم نشده NNFI	۰/۹۷	بالاتر از ۰/۹	قابل قبول
ریشه میانگین مربعات باقیمانده استاندارد SRMR	۰/۰۴۵	کوچکتر از ۰/۰۵	غیرقابل قبول
بrazندگی مقایسه‌ای CFI	۰/۹۸	بالاتر از ۰/۹	قابل قبول

با توجه جدول شماره ۳، شاخص‌های نیکویی برازش مدل نشان‌دهنده برازش قابل قبول برای مدل می‌باشد.

جدول ۴. مقادیر ویژه، درصد واریانس و درصد تراکمی عامل‌های استخراج‌شده

مؤلفه	مقادیر ویژه			مجموع مجذورات بعد از چرخش واریانس		
	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد تراکمی	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد تراکمی
۱	۱۱/۴۳۵	۵۵۳۵/۷۳۴	۳۵/۷۳۴	۱۱/۴۳۵	۳۵/۷۳۴	۳۵/۷۳۴
۲	۲/۹۹۶	۹/۳۶۳	۴۵/۰۹۷	۲/۹۹۶	۹/۹۶۳	۴۵/۰۹۷
۳	۱/۸۷۷	۵/۸۶۵	۵۰/۹۶۲	۱/۸۷۷	۵/۸۶۵	۵۰/۹۶۲
۴	۱/۷۹۳	۵/۶۰۳	۵۶/۵۶۵	۱/۷۹۳	۵/۶۰۳	۵۶/۵۶۵
۵	۰/۸۸۲	۲/۴۶۰	۶۰/۰۲۲			
۶	۰/۸۲۰	۲/۰۳۸	۶۴/۰۶۱			

چنانکه در جدول شماره ۴ دیده می‌شود، ارزش‌های ویژه ۴ عامل بزرگ‌تر مساوی یک است و درصد پوشش واریانس مشترک بین متغیرها برای این ۴ عامل بر روی هم ۵۶/۵۶۵ درصد کل واریانس متغیرها را تبیین می‌کنند. به عبارت دیگر، چنانچه از مجموعه گویه‌ها بر پایه مطالب بالا، ۴ عامل استخراج شود، به اندازه ۵۶/۵۶۵ درصد کل واریانس تبیین می‌شود. در این میان، عامل اول ۱۱/۴۳۵ درصد از واریانس کل و عامل چهارم ۱/۷۹۳ درصد از واریانس مشترک را توجیه می‌کند.

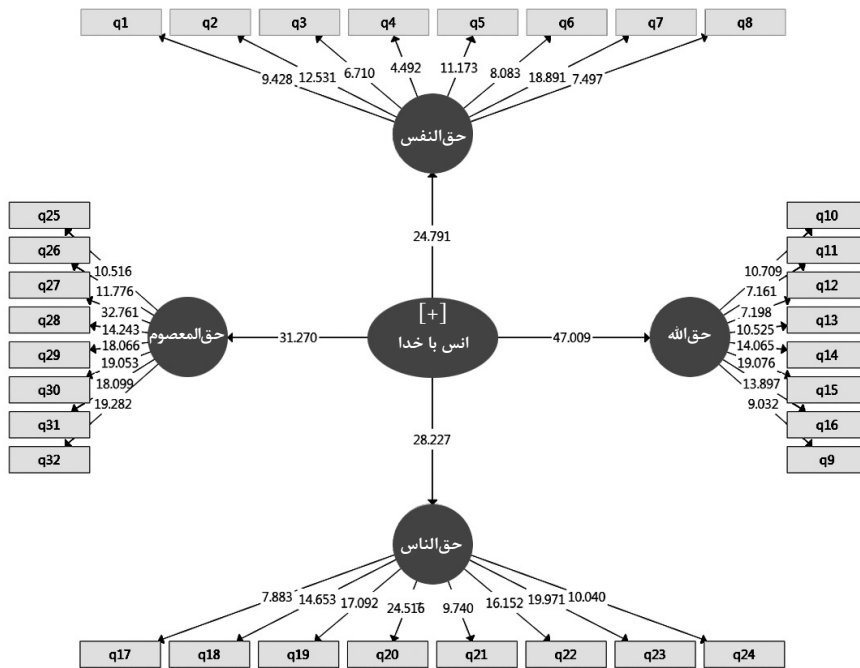
سؤال دوم: میزان تأثیر هر یک از مؤلفه‌های انگیزه‌بخش مناجات خمسه‌عشر بر انس دانش‌آموزان با خدا چگونه است؟

جدول ۵. بار عاملی و مقادیر t مؤلفه‌های اثربخش بر «انس با خدا»

عامل	بار عاملی	مقدار t	سطح قابل قبول	P-Value	نتیجه
رعایت حق‌النفس	۰/۸۳۷	۲۴/۷۹۱	$t > 1/96$	$p < 0/05$	عالی
رعایت حق‌الله	۰/۸۹۰	۴۷/۰۰۹	$t > 1/96$	$p < 0/05$	عالی
رعایت حق‌الناس	۰/۸۲۹	۲۸/۲۲۷	$t > 1/96$	$p < 0/05$	عالی
رعایت حق‌المعصوم	۰/۸۵۹	۳۱/۲۷۰	$t > 1/96$	$p < 0/05$	عالی

همان طور که جدول شماره ۵ نشان می‌دهد میزان تأثیر هر یک از مؤلفه‌های انگیزه‌بخش دعای خمسه‌عشر بر انس به خدا به ترتیب به شرح ذیل می‌باشد:

مؤلفه رعایت حق‌الله با بیشترین سهم (۰/۸۹۰) در رتبه نخست، مؤلفه رعایت حق‌المعصوم با سهم ۰/۸۵۹ در رتبه دوم، مؤلفه رعایت حق‌النفس با سهم ۰/۸۳۷ در رتبه سوم، مؤلفه رعایت حق‌الناس با سهم ۰/۸۲۹ در رتبه آخر (چهارم) قرار گرفت.

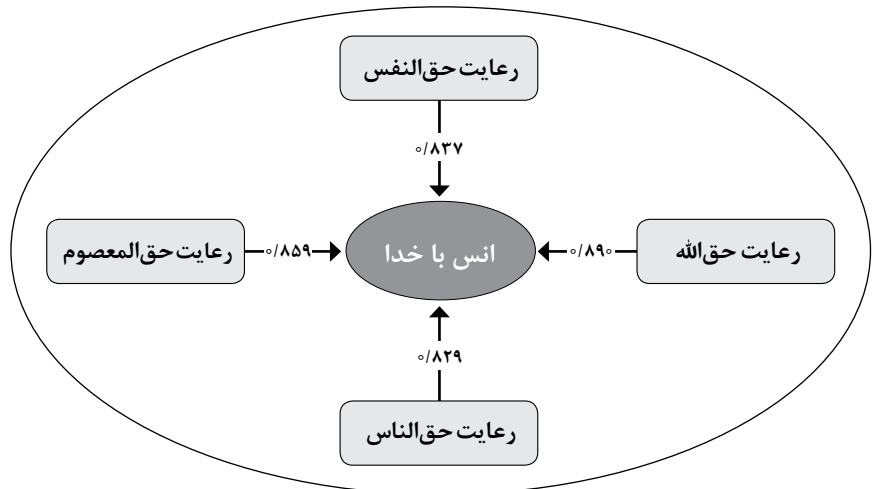
نمودار ۱. مدل تحلیل عاملی تأییدی مؤلفه‌های انگیزه‌بخش دعای خمسه‌عشر بر انس
دانش‌آموزان به خدا در مدل کلی (حالت معناداری)

همان طور که در نمودار شماره ۱ نشان داده شده است، مقادیر آماره t به‌دست آمده در سطح ۰/۰۵ در تمام گویه‌ها بزرگ‌تر از ۱/۹۶ می‌باشد؛ بنابراین، ارتباط معنی‌داری بین هر یک از مؤلفه‌های انگیزه‌بخش دعای خمسه‌عشر بر انس دانش‌آموزان به خدا به‌عنوان مدل کلی وجود دارد. لذا پس از تأیید الگوی مؤلفه‌های انگیزه‌بخش دعای خمسه‌عشر بر انس دانش‌آموزان به خدا می‌توانیم دربابیم که چهار مؤلفه شناسایی شده، نقش به‌سزایی را در انس دانش‌آموزان به خدا ایفا می‌کنند.

جدول ۶. شاخص بررسی کیفیت ابزارهای اندازه‌گیری مؤلفه‌های انگیزه‌بخش بر انس دانش‌آموزان به خدا

مؤلفه‌ها	SSO	SSE	I-SSE/SSO
رعایت حق النفس	۸۰۰	۵۹۲/۱۵۵۸۰	۰/۲۵۹۸۱
رعایت حق الله	۸۰۰	۴۵۷/۸۵۷۷۷	۰/۴۲۷۶۸
رعایت حق الناس	۸۰۰	۵۲۳/۸۵۴۰۹	۰/۳۴۵۱۸
رعایت حق المعصوم	۸۰۰	۵۲۴/۳۷۷۵۳	۰/۳۴۴۵۳

همان‌طور که جدول ۶ نشان می‌دهد، مجموع مربعات مشاهدات (SSO) و نیز مجموع مربعات خطاهای پیش‌بینی (SSE) برای هر بلوک متغیر مکنون دارای ضریب مثبت می‌باشد و نشان می‌دهند که مقادیر مشاهده شده خوب بازسازی شده‌اند و می‌توان نتیجه گرفت که مدل ساختاری مؤلفه‌های انگیزه‌بخش دعای خمسه‌عشر بر انس دانش‌آموزان به خدا از کیفیت مناسب برخوردارند. بنابراین مدل پیشنهادی انس دانش‌آموزان به خدا بر اساس مؤلفه‌های شناسایی‌شده به صورت شکل شماره ۱، ارائه می‌گردد، به طوری که سهم هر یک از عوامل هم مشخص شده است.

شکل ۱. مؤلفه‌های انگیزه‌بخش دعای خمسه‌عشر بر انس دانش‌آموزان به خدا

بحث و نتیجه گیری

انسان به عنوان اشرف مخلوقات شایسته رسیدن به قرب الهی و انس با خداست که این امر در سایه تربیت درست و منطقی صورت می گیرد. از طرفی، انسان نیازمند الگو و انگیزه است تا بتواند در مسیر انس به خدا گام بردارد و برای رسیدن به قرب الهی بکوشد. از آنجایی که پژوهشگران به دنبال راهی برای ارتقاء ارتباط و انس دانش آموزان با خدا بودند، مؤلفه های انگیزه بخش مناجات خمسه عشر را مورد مطالعه قرار دادند؛ چون هدف پژوهشگران شناسایی مؤلفه های انگیزه بخش مناجات خمسه عشر بر انس دانش آموزان با خدا بود. نتایج این مطالعه منجر به شناسایی چهار مؤلفه «رعایت حق النفس»، «رعایت حق الله»، «رعایت حق الناس» و «رعایت حق المعصوم» شد که تأثیر به سزایی بر انس دانش آموزان به خدا دارند.

● **اولین مؤلفه انگیزه بخش در انسان به خدا: «رعایت حق النفس» بود.** حق النفس یکی از شوق انگیزترین حقوقی است که امام سجاد (علیه السلام) به شکل های مختلف در مناجات نورانی خود به آن اشاره فرموده و نحوه رعایت آن را تبیین و شفاف سازی کرده اند. پرهیزگاری و تقوا، توکل به خدا، دوستی و رفت و آمد با انسان های سالم و مؤمن، دوری و اجتناب از آرزوهای دور و دراز، دل بریدن از تعلقات دنیای فریبنده، صبر و شکیبایی در برابر سختی ها، مشکلات و مصیبت ها، استفاده درست و به موقع از فرصت ها و... از جمله حقوقی هستند که هر کس باید نسبت به رعایت آن ها اهتمام بورزد. این مؤلفه با توجه به بیشترین فراوانی مقوله ها در مناجات خمسه عشر به عنوان اولین مؤلفه مورد مطالعه قرار گرفت. اما از نظر دانش آموزان سومین رتبه را در انس آن ها با خدا کسب کرده است. نکته قابل تأمل اینجاست که امام به درستی می داند که خود انسان منشاء همه تحولات روحی و معنوی اوست، لذا بیشترین تأکید را بر «خود» یا رعایت حق النفس داشته است. نتایج این تحقیق با یافته های پژوهش ایران منش و رستمی نسب (۱۳۹۵) و فلاح پور (۱۳۸۵)، همسو بود؛ چون آن ها هم به نوعی به رعایت حق النفس از جمله حفظ و تقویت عزت نفس و پرهیز از غفلت تأکید داشتند.

● **دومین مؤلفه انگیزه‌بخش در انسان به خدا:** «رعایت حق‌الله» بود. حق‌الله از دیگر حقوق‌گرانقدر و ارزش‌مندی است که رعایت آن بر هر انسان خداجویی واجب بوده که امام زین‌العابدین (علیه‌السلام) به‌طور احسن آن را مورد توجه قرار داده‌اند. قدردانی از خدای مهربان به پاس همه نعمت‌های زیبایش، بهره‌گیری صحیح از نعمت‌های خداوند در تمام امور زندگی، ایمان و یقین به قدرت‌های بی‌انتهای خداوند بزرگ، عمل به همه تکالیف الهی یا واجبات، اندیشه و تأمل نسبت به همه نعمت‌های زیبای الهی و... از جمله مقوله‌هایی است که مورد توجه قرار گرفته است. این مؤلفه بیشترین سهم را در انس دانش‌آموزان به خدای متعال کسب نموده و در جایگاه اول قرار گرفته است. این نشان از پاکی و سلامت فطرت در سنین نوجوانی است که خدا را مسبب‌الاسباب می‌دانند و رعایت حق‌الله را در بالاترین رتبه مورد توجه قرار داده‌اند که این به نوبه خود سرمایه بی‌نظیری برای رشد، سعادت و تکامل فرد به حساب می‌آید.

● **سومین مؤلفه انگیزه‌بخش در انسان به خدا:** «رعایت حق‌الناس» بود. این مؤلفه از نظر دانش‌آموزان چهارمین رتبه را در انس به خدا کسب نموده است. حق‌الناس نیز از جمله حقوقی است که حضرت علی‌بن‌الحسین (علیه‌السلام) به‌عنوان مربی آسمانی و الهی بشریت، خود در عالی‌ترین سطح در فضا و شرایط حاکم عصر خویش عامل به آن بودند و سیره ایشان چراغ راهی برای دوران‌های ضیق و سخت تاریخ است. حق دیگران از جمله حقوقی است که ریشه در حق‌الله دارند و انسان در صورت پرورش صحیح فطری جلوه صفات الهی را در خود محقق و تقویت می‌کند. چنان‌که قرآن کریم تأکید می‌فرماید حق‌الله ساده‌تر، قابل عفو و غفران است و انسان باید امکان عبور از مسیر حق‌الناس را خود فراهم کند؛ چراکه خدای متعال برای بندگانش چنان عزت و احترامی قائل است که حتی برای خود چنین حقی که به جای بنده ببخشد را، نداده است. این مسئله بسیار درس‌آموز و عمیق است و توجه به آن بسیاری از گره‌های زندگی بشر را رمزگشایی می‌کند. خصوصاً رعایت آن ضمن تعلیم و آموزش به نوجوانان تأثیرات شگرف تربیتی خواهد داشت. خیرخواهی و حفظ حریم دیگران، رعایت حق‌والدین، محبت به همسر، فروتنی و تواضع نسبت

به دیگران، بخشش و عفو دیگران، دوری از سوء ظن و بدگمانی به دیگران، گشاده رویی و برخورد نیکو با دیگران، روحیه خدمت و مهرورزی، پرهیز از توهین، جلب توجه و چشم‌چرانی، پرهیز از عداوت، نفاق، حسادت، خودنمایی و تکبر و... مقوله‌هایی از جنس حق الناس است که در مناجات خمسه‌عشر مورد توجه امام حسین (علیه‌السلام) قرار گرفته که رعایت آن‌ها سعادت و رشد انسان را در پی دارد.

● چهارمین مؤلفه انگیزه‌بخش در انسان به خدا: «رعایت حق المعصوم» بود. این مؤلفه از نظر دانش‌آموزان دومین رتبه را در انس به خدا کسب نموده است. اطاعت از معصومین در امور زندگی، توجه و توسل به امامان معصوم (ع) در تحقق حاجات، شناخت ائمه اطهار به‌ویژه امام زمان (ع)، اعتقاد راسخ به امامت، توجه به دعاها و زیارت امامان معصوم، درخواست شفاعت از اهل بیت (ع) و... از جمله مقوله‌های مربوط به رعایت حق المعصوم است که از نظر امام مورد توجه قرار گرفته است. باز هم نکته قابل تأمل دیگری وجود دارد که دانش‌آموزان پس از رعایت حق الله، به رعایت حق المعصوم تأکید داشته‌اند؛ چون به‌واسطه فطرت بی‌غل و غشی که دارند به درستی دریافته‌اند که اگر اطاعت از خدا و معصومین را در زندگی سرلوحه کارهای خویش قرار دهند، نه تنها به قرب الهی و انس به خدا دست پیدا می‌کنند، بلکه به سعادت و خوشبختی هم نائل می‌گردند.

دومین یافته تحقیق نشان داد که هر یک از مؤلفه‌های انگیزه‌بخش شناسایی شده تأثیر به‌سزایی بر انس دانش‌آموزان به خدا دارد، به طوری که «رعایت حق الله» با بیشترین ضریب تأثیر (۰/۸۹۰) در جایگاه اول، «رعایت حق المعصوم» با ضریب تأثیر (۰/۸۵۹) در مرتبه دوم، «رعایت حق النفس» با ضریب تأثیر (۰/۸۳۷) در رتبه سوم و «رعایت حق الناس» با ضریب تأثیر (۰/۸۲۹) در جایگاه آخر قرار گرفته است. از آنجایی که مؤلفه‌های انگیزه‌بخش انس انسان با خدا در مناجات خمسه‌عشر «رعایت حق الله»، «رعایت حق المعصوم»، «رعایت حق النفس» و «رعایت حق الناس» است، توصیه می‌گردد دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت با برگزاری کارگاه‌های علمی و آموزشی، مفاهیم مذکور را به دانش‌آموزان، والدین و معلمان آموزش دهند و

سطح آگاهی آن‌ها را متناسب با فرهنگ، سن، جنس و تحصیلات‌شان بالا ببرند و راهکارهایی لازم را به آن‌ها آموزش دهند. با توجه به این‌که این تحقیق برای دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه صورت پذیرفته است پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های دیگری با همین عنوان در دوره ابتدایی، دوره اول متوسطه و دانشجویان دانشگاه‌ها انجام شود و نتایج آن‌ها با نتایج این تحقیق مقایسه گردد و مؤلفه‌هایی که از نظر پژوهشگران این مطالعه دور مانده شناسایی شده و مورد توجه قرار گیرد. همچنین به متولیان آموزش و پرورش پیشنهاد می‌گردد که کارگاه‌هایی در راستای تبیین ابعاد و مؤلفه‌های مستخرج شده برگزار گردد و آموزش‌های لازم هم برای والدین و هم برای دانش‌آموزان ارائه گردد، اما همزمان شدن این تحقیق با شیوع بیماری ویروس منحوس کرونا پژوهشگران با محدودیت جدی روبه‌رو شدند؛ چراکه به راحتی نمی‌توانستند با دانش‌آموزان ارتباط برقرار کنند و بتوانند داده‌های لازم را گردآوری نمایند.

تشکر و قدردانی:

در پایان، بر خود لازم می‌دانیم که از همه دست‌اندرکاران آموزش و پرورش شهر مشهد و دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه تبادل‌کنان مشهد که در اجرای این پژوهش یاری‌گر پژوهشگران بودند، نهایت سپاس و قدردانی را به عمل بیاوریم.

- تهرانی، آقابرگ (۱۴۰۳). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. دارالاضواء، بیروت، لبنان.
- اسماعیلی ایولی، علی (۱۳۸۸). *روش‌های تربیتی در سیره امام سجاد علیه‌السلام*. معرفت، ۱ (۱۴): ۳۷-۴۶.
- ایران‌منش، فاطمه؛ رستمی‌نسب، عباسعلی (۱۳۹۵). *روش‌های تربیت عقلانی در صحیفه سجادیه*. معرفت، ۸ (۲۲): ۱۳-۲۶.
- بدخشان، نعمت‌الله (۱۳۹۱). *توبه از نگاه عقل و نقل با مروری بر صحیفه سجادیه*. عقل و دین، ۷ (۱): ۱۳-۴۰.
- پناهی، پریسا (۱۳۹۳). *بررسی ویژگی‌های قلب در مناجات خمسه‌عشر*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی - دانشکده علوم انسانی.
- تحریری، محمدباقر (۱۳۹۸). *بازگشت به سوی او (شرح مناجات تائبین)*. بوستان کتاب، قم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). *مراحل اخلاق در قرآن*. قم: چاپ هفتم، انتشارات اسراء.
- خسروی، کبری (۱۳۹۶). *شاخصه‌های بنده آرمانی در مناجات خمسه‌عشر و مقایسه آن با قرآن کریم*. *مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی*، ۲ (۳)، ۷۵-۹۵.
- سازجینی، مرتضی؛ فرجی، سجاد (۱۳۹۵). *ادعیه قرآنی در مناجات خمسه‌عشر*. *مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی*، ۱ (۲): ۶۶-۸۵.
- غروی‌ان، محسن (۱۳۷۲). *نکته‌های اخلاق و عرفان در مناجات‌های سید ساجدان*. مؤسسه انتشارات نبوی، قم.
- غلامی، سمیه، مشهدی‌زاده، محبوبه (۱۳۹۹). *اثر بخشی آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاد (ع) بر آگاهی از حقوق شهروندی و عمل به آن در دانش‌آموزان متوسطه اول*. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۵ (۲): ۶۹-۹۴.
- فلاح‌پور، زهرا (۱۳۸۵). *روش‌های تربیتی امام سجاد علیه‌السلام*. نامه جمعه، ۲۵ و ۲۶.
- گودرزی، اکرم، دیالمه، نیکو، احمدی‌زمانی، زهرا (۱۳۹۸). *تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان بر اساس رساله حقوق امام سجاد (ع) با تأکید بر نقش مدرسه*. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴ (۲): ۶۵-۹۸.
- مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۶). *روضی‌المتقین فی شرح من لا یحضره‌الفقیه*. مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور، قم.
- محمدی‌پویا، فرامرز (۱۳۹۸). *تبیین سیره تربیتی امام سجاد (علیه‌السلام) در صحیفه سجادیه با تأکید بر سند تحویل بنیادین آموزش و پرورش*. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۷ (۴۲): ۲۷-۵۳.
- مصباح، محمدتقی (۱۳۹۱). *سجاده‌های سلوک (شرح مناجات خمسه‌عشر)*. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم.